

Відзив
офіційного опонента про докторську дисертацію
Леоніда Зигфрідовича Левіта «Психологія розвитку
й реалізації життєвого потенціалу суб'єкта», подану
на захист за спеціальністю 19.00.01 – загальна
психологія, історія психології

Докторська дисертація Л.З.Левіта присвячена вивченню проблеми розвитку та реалізації життєвого потенціалу суб'єкта, що є досить актуальною у природничо-наукових та гуманітарних науках, зокрема у психології. Як відомо, життєвий потенціал представляє собою інтегральну характеристику стосовно найважливіших понять психології: особистості, індивідуальності, суб'єкта, сенсу життя і самореалізації.

Автор справедливо вказує, що сучасні психологи відзначають слабку розробленість вказаного поняття: багато психологічних питань, пов'язаних із розвитком життєвого потенціалу та його реалізацією, не тільки далекі від вирішення, але навіть серйозно не поставлені. Відсутня єдина наукова картина розвитку та самореалізації життєвого потенціалу як психологічного об'єкту. З іншого боку, гуманістичний і позитивно-психологічний підходи нерідко пов'язують із життєвим потенціалом цілий ряд категорій, зокрема щастя як вищу і кінцеву цінність людського існування, що залежить від процесу розвитку і реалізації суб'єктом свого внутрішнього потенціалу.

Складність досліджуваної проблеми обумовлює необхідність використання багаторівневої системної психологічної моделі, що описує життєвий потенціал саме в його розвитку і реалізації. Л.З.Левіт спостережливо відмічає окрему актуальність своєї роботи у зв'язку з наростанням егоїстичних і гедоністичних тенденцій серед населення земної кулі, що є доведеним фактом, враховуючи неперервні конфлікти на індивідуальному, груповому, національному та державному рівнях, що потребує додаткової теоретичної та практичної, в тому числі і психотерапевтичної розробки цієї проблеми. Тому методологічним фундаментом дослідження ним обирається системний підхід (у розумінні Л. фон Берталанфі, П.К. Анохіна, Б.Ф. Ломова, А.В. Карпова та ін.). Автор дисертації розуміє систему як сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність, ієрархічність, структуру, функціонування тощо. Начебто підкреслюючи надзвичайну системність предмету свого дослідження, пошукувач веде мову не про одну, а про дві багаторівневі і взаємодіючі системи, що складають життєвий потенціал суб'єкту. Слід відмітити, що вже у назві роботи виступає така важлива і тому актуальна характеристика життєвого потенціалу суб'єкта, що може бути названа системною циклічністю, яка притаманна функціонуванню різних органів людського організму – серцю, легеням, шлунку, мозоку тощо. Тому розвиток і реалізація життєвого потенціалу суб'єкта виступає в системі багатоаспектної циклічності життєдіяльності і може додатково пояснити з цього боку природу життя людини.

Дисертація Л.З. Левіта складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел з 442 найменувань (з них близько ста авторських), а також шести додатків, що презентують розроблені автором експериментальні методики.

У **вступі** пошукувачем обґрунтовується актуальність теми дисертації, формулюються цілі і завдання дослідження, виділяються його об'єкт і предмет, висувуються гіпотези дослідження, вказуються наукова новизна, теоретична і практична значущість, подаються форми апробації і впровадження результатів дослідження.

Перший розділ **«Проблема життєвого потенціалу людини»** присвячений вирішенню 1 завдання і полягає в описі різних підходів до головної проблеми дослідження в філософії, релігії і психології. Автор простежує історію питання, починаючи з трактувань людського потенціалу в античній філософській традиції та релігійних уявлень про душу до аналізу сучасних розробок проблеми.

Так, зокрема Л.З.Левіт піддає аналізу поняття внутрішнього потенціалу людини засновника психоаналізу З.Фрейда, положення К.Юнга про самість як «повну потенційність», як «велику ненаписану книгу», про конструкт «проприум», що в роботах Г. Олпорта відображає творчу, конструктивну частину особистості, про пов'язане з успішною самореалізацією потенціалу поняття «особистісна унікальність» – в дослідженнях Е. Еріксона. Пошукувачем розглянута проблема особистісного потенціалу в філософських і психологічних роботах таких представників екзистенціалізму, як Д. Б'юдженталь, С. К'єркегор, Р. Мей, Ж. Сартр, в дослідженнях сенсу життя В. Франклом, в гуманістичній психології А.Маслоу, в різних аспектах психології значення - Р. Баумейстера, П. Вонга, Д.О. Леонтьєва та ін.

В цьому контексті автором проаналізований також окреслений С.Л. Рубінштейном принцип творчої самодіяльності, що передбачає створення великої особистості через велику роботу над великим проектом. В роботах В.А. Петровського ним виділено поняття «надситуативної активності», асоційованої з перетворенням людини з істоти, що пристосовується, адаптується, на суб'єкта, здатного активно мислити і діяти, реалізуючи свій життєвий потенціал.

В сучасних роботах О.С. Андрєєва, Г.О. Балла, О.В. Завгородньої, З.С. Карпенко, С.Д. Максименка, П.А. М'ясоїда, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, А.А. Ткаченка втілені ідеї про гуманістичний потенціал особистості, її вище призначення. Аналізується поняття самореалізації, що розвивається Л.Г. Брилевою, Л.А. Коростильовою, С.І. Кудіновим та іншими дослідниками.

Іншою важливою гілкою сучасних дослідників, пов'язаною з поняттям людського потенціалу, є, на думку Л.З.Левіта, психологія індивідуальності, що представляє сукупність унікальних особливостей особистості, іноді трактованої в якості вищої форми розвитку її потенціалу (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, В.В. Печенков, С.Л. Рубінштейн та ін.). Наведені також інші роботи, в яких життєвий потенціал суб'єкту асоціюється з його здібностями, внутрішніми ресурсами, обдарованістю тощо. В якості прикладів названі розробки

в області психології творчості, психології праці, психології спорту вищих досягнень, психології еліт та ін.

Антична традиція евдемонізму, що вивчав унікальний внутрішній потенціал і його успішну реалізацію, продовжується в сучасних зарубіжних дослідженнях. Пошукувачем виділено три основні риси евдемонічного існування: осмислене життя; реалізація внутрішнього потенціалу; повне функціонування суб'єкту. Подібне існування трактується як «психологічне благополуччя» людини, його «процвітання», що має ряд корисних супутніх ефектів. Мова йде, в першу чергу, про просоціальну поведінку, менший споживчий тиск на навколишнє середовище, стан фізичного і душевного здоров'я людини, його здатність протистояти стресу (Е. Десі, Р. Райян, К. Шелдон, А. Вотерман та ін.).

Наступні параграфи розділу присвячені обговоренню понять «егоїзм» і «індивідуалізм», що входять у теоретичну концепцію автора. Як показано в цілому ряді сучасних робіт, людський егоїзм є потужною біологічною силою, а тому володіє захисними і мотиваційними властивостями, не тільки спонукаючи індивіда до діяльності, але і підвищуючи його здатність протистояти стресам і тиску навколишнього середовища в процесі досягнення мети. Біологічні коріння егоїзму (схильності діяти на свою користь) мають витoki у вченні Ч. Дарвіна. Егоїзм як пріоритетна турбота про власні потреби «удрукований» в гени, забезпечуючи тим самим стратегію самозбереження індивіду (Р. Докінз). З біологічної точки зору, егоїзм спрямований саме на забезпечення виживання. Тому будь-яке егоїстичне рішення спочатку виглядає кращим для індивіду, ніж будь-яке альтруїстичне (Г. Речлін). Біологія здатна запропонувати суспільним наукам добре розроблену і експериментально обґрунтовану концепцію особистого інтересу (Р. Тріверс).

В зарубіжній науковій думці на протязі останніх трьох-чотирьох століть поняття «егоїзму», як висловлюється пошукувач, зробило тріумфальну кар'єру. Буржуазне прагнення до егалітаризму і продуктивної праці заради власного блага індивіду сприяло високій оцінці і наданню універсального характеру поняттю власного інтересу. В результаті «гранітна скеля» егоїзму і близького до нього індивідуалізму простояла століття в зарубіжній науці і мала успіхи (в тому числі, в якості пояснювального принципу), які не можна порівняти ні з якою іншою теоретичною моделлю в політиці, економіці та інших науках (С. Холмс). Доктрина психологічного егоїзму стверджує, що єдиною «граничною» метою (або «первісною основою», що в більшості випадків одне и те ж), до якої прагне людина, є її власний інтерес. Вона являє, по суті, теорію людської поведінки, роблячи емпіричну заяву про її причину. Вся поведінка людини, як і будь-якої живої істоти, в цілому спрямована на досягнення максимально добрих для неї результатів.

Як зазначає Л.З.Левіт, теоретична «строгість» і «компактність» відносяться до позитивних сторін егоїстичних концепцій мотивації і поведінки людини. Шукане поняття дає просте розуміння людської активності і єдине пояснення здійснюваних суб'єктом дій. Методологічний принцип Оккама диктує чисто егоїстичне пояснення поведінки індивіду в тому випадку, якщо подібне пояснення є достатнім. В результаті егоїзм трактується як єдино можливий провісник людської

поведінки (Д. Мюллер). Егоїзм володіє «захисними» і «мотиваційними» властивостями, не тільки спонукаючи людину до діяльності, але і підвищуючи її здатність протистояти стресам і тиску навколишнього середовища в процесі досягнення мети (К. Муздибаєв).

На думку автора дослідження, індивіди не можуть уникнути власного егоїзму, та їм цього і не слід робити. Однак люди здатні навчитися робити вибір на користь його більш «високих», якісно інших форм, пов'язаних з індивідуальним саморозвитком і самореалізацією. Про дискусійність цих поглядів опонент скаже пізніше у своїх зауваженнях.

Таким чином, у першому розділі Л.З. Левіт узагальнює головні підходи до вивчення проблеми розвитку і реалізації життєвого потенціалу, підкреслює важливість розробки теоретичної концепції, що описує етапи розвитку і рівні даного феномену. Дуже важливим в цьому плані є питання про робоче визначення життєвого потенціалу суб'єкта. Таке визначення ми зустрічаємо у вступі дисертації на 8 сторінці, в якому стверджується, що «життєвий потенціал суб'єкта може розглядатися як сума потенціалів (організму, індивіда, особистості, індивідуальності), що актуалізуються на відповідних етапах розвитку людини. Ми згодні з цим визначенням життєвого потенціалу за умов включення в цю формулу також поняття соціальності особистості. Витративши багато енергії і часу на аналіз численних поглядів спеціалістів зарубіжної психології, пошукувач прийшов кінець кінцем до робочого визначення, яке близько підходить до фундаментальних поглядів вітчизняних психологів, таких як Л.С.Виготський та О.М.Ткаченко. Але питання полягає в тім, як використовується це визначення (див. далі наші зауваження).

У другому розділі «**Двосистемна концепція життєвого потенціалу та його реалізації**» представлено вирішення завдання 2 і 3. Він присвячений поданню і поясненню структурних рівнів двох систем авторської «Особистісно-орієнтованої концепції щастя» (ЛОКС), що описує розвиток і реалізацію життєвого потенціалу суб'єкту. Назва концептуальної моделі має на увазі орієнтацію суб'єкту на реалізацію своєї особистісної унікальності (внутрішнього потенціалу) з метою досягнення повноцінного і щасливого життя.

Теоретична побудова ЛОКС у вигляді двох багаторівневих систем – особистісної унікальності та егоїзму - (по чотири рівня в кожній) забезпечує, на думку автора, її високу інтегруючу силу і пояснювальні можливості, які він демонструє у проведеному порівняльному аналізі. Концепція значною мірою інокорпорує суттєві моменти теорій особистості З. Фрейда, К. Юнга, А. Маслоу, К. Роджерса, Р. Ассаджиолі, а також частково Г. Олпорта і Е. Еріксона. Автором було показано, що рівні концепції займають центральне положення відносно ключових компонентів теорій З. Фрейда (Его, що виростає з Ід, подібно РЭГ з ЭГ в ЛОКС) і К. Юнга (самість в якості аналогу ЛУ в ЛОКС, до якої має повернутися Его, що виникло з неї), поєднуючи в собі «необхідність» першої і «можливість» другої. В результаті людське несвідоме постало ареною взаємодії двох сил.

На думку Л.З.Левіта, на тлі парадоксів і невідповідностей, виявлених в гуманістичних теоріях А. Маслоу і К. Роджерса, двосистемна побудова, так само як

і моральні імперативи ЛОКС виглядають особливо переконливо. Насамперед, малий відсоток самоактуалізаторів може бути пояснено відсутністю всіх необхідних компонентів зрілого життєвого потенціалу (в ЛОКС їх декілька – на відміну від моністичних теорій А. Маслоу і К. Роджерса). Деякі з компонентів можуть бути сформовані за життя, в той час як інші мають вроджений характер і сформовані бути не можуть.

Цікаві закономірності демонструє зіставлення ЛОКС з теорією Л.С. Виготського. Двосистемна і багаторівнева ЛОКС не тільки зберігає важливі гіпотези Л.С. Виготського, що стосуються «вершинної» психології і самопобудови суб'єкту, але також здійснює їх подальший розвиток. Л.З.Левіт додає ще один рівень до наявної теоретичної конструкції і при цьому асоціює етапи індивідуального розвитку з самореалізацією і досягненням щастя – як вищої життєвої цінності. Відповідно, наступною, більш високою формою інкультурації для підйому на цей вищий рівень могло б стати поступове залучення соціалізованого індивіду до так званої «суперкультури».

Теоретична модель на другому етапі її розробки дозволила співвіднести, а потім інкорпорувати основні компоненти концепцій Е. Десі і Р. Райяна, К. Ріфф, М. Чіксентміхаї, К. Шелдона і Е. Елліота, А. Вотермана. Як стверджує автор, ЛОКС узагальнює головні закономірності, виявлені авторами вищенаведених теорій, демонструючи необхідний і достатній набір характеристик, необхідних для щасливого, повноцінного життя, що досягається через розвиток і реалізацію життєвого потенціалу суб'єкту. Якщо система «Особистісна Унікальність» (ЛУ) може значною мірою бути асоційована зі здібностями, внутрішнім потенціалом суб'єкту, то завдяки активності системи «Егоїзм» (що трансформується в індивідуалізм на четвертому, вищому рівні свого розвитку) вказаний потенціал може бути успішно реалізований.

Перехід з другого на третій рівень в системі «ЕГ», що відбувається в молодому віці, передбачає соціалізацію – «освоєння індивідом мови і суспільних відносин, вірувань і способів поведінки», яка «є разом з тим і процесом становлення особистості» (А.Я. Гуревич). Однак і соціальний рівень (в більш зрілому віці) може справити гальмівний вплив на подальшу індивідуально-творчу самореалізацію. Прикладом може служити «успішний» кіноактор, який все життя знімається в одному і тому ж амплуа. На думку деяких сучасних вчених, соціальні системи в кінцевому підсумку суперечать всякій індивідуальності (Д. Прехт).

За Л.З.Левітом, третій і четвертий рівень системи «Егоїзм» знаходяться в діалектичній взаємодії: на певному етапі розвитку соціалізація необхідна навіть самому обдарованому індивіду, оскільки той повинен максимальною мірою оволодіти накопиченими до нього знаннями в обраному домені, включитися у відповідні сфери людського спілкування і діяльності (В.Н. Дружинін, М. Чіксентміхаї). З іншого боку, справжня, унікальна самореалізація передбачає в кінцевому підсумку трансценденцію культурних стереотипів, внесення до скарбниці цивілізації принципово нового знання. Кожний більш високий рівень в системній ієрархії здатний до певної міри управляти більш низькими, а також відчувати їх зворотний вплив.

Вертикальна, багаторівнева побудова ЛОКС передбачає ієрархію реалізованих цінностей. Принцип вертикальності відомий з давніх часів і є універсальним принципом духовного світосприйняття й оцінювання (Л. Закс). Розроблена концепція дозволяє систематизувати (розташувати на своїх рівнях в ієрархічній співпорядкованості) навіть ті поняття, які спочатку були створені поза рамками системного підходу. Автор дисертаційного дослідження приводить докази, що системні поняття «Егоїзм» і «Особистісна Унікальність» з їх взаємодією як раз і дозволяють здійснити перехід, що назрів, до об'єднання різнорідного психологічного знання на основі концептуальних синтезів більш високого порядку.

Таким чином, розроблена концепція, частково знаходячись поза категоріального апарату психології, містить в собі повний спектр компонентів, які можна трактувати як в «позитивному», так і «негативному» ключі. Як вважає Л.З. Левіт, подібна багатоплановість і гетерогенність надає новій парадигмі не тільки внутрішній динамізм, заснований на діалектичній взаємодії «протилежностей», але і високу ступінь методологічної стійкості. Двосистемна, багаторівнева побудова концепції, забезпечуючи багатосторонність підходу до проблеми життєвого потенціалу і його реалізації, дозволяє істотно просунути в рішенні ряду важливих проблем людинознавства.

Третій розділ **«Методики експериментальної діагностики життєвого потенціалу суб'єкта»** презентує виконання завдання 4. Він присвячений розробці і застосуванню методик, що дозволяють діагностувати основні компоненти, які асоціюються з життєвим потенціалом суб'єкту. Результати використання опитувальників «ЗУЛУРЭГ», «ЭЛУ» і «ЭЛУ Плюс» в 2010-2014 рр. дозволяють в цілому вважати їх придатними, надійними і валідними інструментами для досліджень в рамках теоретичної концепції автора.

Загальний контингент досліджуваних, які брали участь в експериментальних дослідженнях 2010-2014 рр., включав 1232 людини. Більшу його частину склали студенти очних і заочних відділень ВНЗ м. Мінська, викладачі вищих навчальних закладів, слухачі авторських курсів практичної психології, пацієнти відділення неврозів ЦКЛ №10 м. Мінська з діагнозом «тривожний» і «депресивний» розлад, а також учасники спортивного табору скелелазів біля скелі Червоний Камінь (Крим).

Усі розроблені варіанти авторських діагностичних методик з інструкціями містяться в додатку. Високі показники шкал, що діагностують вищі рівні розвитку обох систем ЛОКС, дозволяють вивчати націлену на самореалізацію особистість, відбирати відповідних індивідів для більш глибоких процесуальних досліджень. Особи із максимальними показниками за шкалою Особистісної Унікальності виявилися найкращими кандидатами для подальшого вивчення життєвого потенціалу за допомогою методик вибірки переживань і напівструктурованих інтерв'ю.

Проведена автором дослідження диференціація понять «егоїзм» і введення його якісно різних рівнів в ЛОКС створює неоднозначну картину його взаємозв'язків з «емоційним вигоранням». «Базовий» Егоїзм (ЭГ-2) людини має позитивний зв'язок із симптомами емоційного вигорання, однак причинно-

наслідковий характер цього зв'язку може бути представлений і інтерпретований різним чином. В той же час «Вищий» Егоїзм (ЭГ-4) індивіду, так само як внутрішній потенціал, що відчувається ним (Особистісна Унікальність), негативно пов'язані з вигоранням і позитивно – з особистісними досягненнями. Реалізація життєвого потенціалу і зміцнення можливостей свого організму є основними чинниками, що перешкоджають вигоранню.

Таким чином, Л.З.Левіт робить висновок, що переважання компонентів «Базового» Егоїзму в психіці індивіду здатне стати джерелом багатьох проблем, асоційованих з нарцисичними проявами, екзистенційним вакуумом, емоційним вигоранням. В той же час вищі рівні взаємодіючих систем «ЭГ» і «ЛУ» в процесі реалізації внутрішнього потенціалу є найкращим засобом протидії подібного роду проблемам. Розвиток і реалізація унікального внутрішнього потенціалу несе чимало корисних супутніх результатів: відчуття сенсу, профілактика емоційного вигорання і нарцисичних тенденцій, краще фізичне самопочуття.

Четвертий розділ дисертації **«Використання методів вибірки переживань (ESM) в дослідженні життєвого потенціалу та його реалізації»** присвячений вивченню 5 завдання і виявляє процесуальну розгортку розвитку і реалізації внутрішнього потенціалу суб'єкту, зв'язку самореалізації з досягненням наповненого, щасливого життя. Результати трьох лонгітюдних досліджень за допомогою методу вибірки переживань (ESM), проведених в 2011-2013 рр., представлені в трьох авторських монографіях і цілому ряді статей.

Проведені пошукувачем експерименти показали, що у більшості досліджуваних шкала самореалізації і близькі їй (саморозвиток, самовираження, самовдосконалення, рівень складності) за кількісним значенням займають останні місця. Подібне мало місце навіть у тих досліджуваних з першого дослідження, які мали максимальні показники за шкалою «Особистісна Унікальність» діагностичної методики автора. Це може свідчити про слабку затребуваність індивідуального потенціалу досліджуваних у повсякденному житті, так само, як і про певний внутрішній опір самостійній постановці і реалізації дійсно складних завдань, що ведуть до самовдосконалення. Альтернативне пояснення припускає активну самореалізацію і самовдосконалення в поєднанні з високим рівнем складності лише у відносно нетривалі, ключові моменти, пов'язані зі специфічною активністю досліджуваного, що в підсумку веде до невисоких середньодобових показників відповідних шкал.

Аналіз ситуацій, що асоціюються з «нещастям» (нижнім квантилем шкал анкети) показав, що багато з них відносяться до категорії «необхідної рутини», виконуваної на самоті: «приготування їжі», «умивання», «підмітання підлоги в квартирі» тощо – «підтримувальним видам активності». Методи вибірки переживань дозволяють здійснювати вивчення «не-щастя» і справжнього нещастя в житті досліджуваних з подальшою дачею конкретних, високоіндивідуалізованих рекомендацій і проведенням адресних корекційних заходів.

Факторний аналіз, проведений за результатами другого і третього експерименту, не підтвердив претензій шкали «Задоволеність життям в цілому» на роль інтегруючої щодо конструкту «щастя» в цілому. У всіх досліджуваних

дослідження ESM-3 дана шкала потрапляє в один фактор разом зі шкалами «Задоволення», «Фізичне самопочуття» і «Позитивні емоції (радість тощо)», і ніколи не потрапляє в один фактор з такими шкалами як «Рівень складності», «Самореалізація» і «Самовдосконалення».

Два фактори, виділені за результатами третього експерименту ESM у кожного досліджуваного, мають переважно «евдемонічне» (пов'язане з реалізацією внутрішнього потенціалу) і, відповідно, «гедоністичне» (пов'язане з отриманням насолоди) забарвлення. Шкали, які асоціюються з умовною «евдемонією», наступні: рівень складності, самореалізація, самовдосконалення. Автор у робочому порядку називає даний фактор «Важким щастям» – скорочено ВЩ.

Є ряд шкал, що належать до іншого, швидше «гедоністичного» фактору також у всіх досліджуваних: задоволення, позитивні емоції, фізичне самопочуття, задоволеність життям в цілому. Даний фактор названо «Легким щастям» – скорочено ЛЩ. Решта шкал (залученість, «сенс», «егоїзм», «альтруїзм») більшою мірою належать до ЛЩ або до ВЩ у різних досліджуваних.

Можна обгрунтовано припустити, що «евдемонічні» показники самореалізації і самовдосконалення (а раніше також самовираження і саморозвитку) настільки невисокі тому, що активність на межі можливостей суб'єкту достатньо важка і при всьому бажанні не може здійснюватися занадто часто і довго. Постійне (і поступове) підвищення складності обраних завдань суб'єктом, що самовдосконалюється завдяки цьому, має бути розраховане на тривалу перспективу.

Позитивні кореляції між показниками шкал егоїзму і альтруїзму, так само як і кількісна перевага першого над другим дозволяє висунути для опису їх взаємодії замість метафори «протилежних полюсів» більш адекватну метафору – двох «братів», серед яких егоїзм визнається старшим братом, в той час як альтруїзм – молодшим.

Статистичний аналіз, проведений за результатами експерименту ESM-2, показав досить високі кореляції між шкалами «сенсу» і «егоїзму» у всіх досліджуваних, причому дані взаємозв'язки посилювалися в ситуаціях, які досліджувані віднесли до потокових. В дослідженні ESM-3 позитивні кореляції між шкалами «сенсу» і «егоїзму» зросли ще сильніше: вони варіювалися в межах від 0,52 до 0,93 у всіх досліджуваних. Кореляції показників шкали «альтруїзму» зі шкалою «сенсу» (також позитивні) були значно слабші у всіх досліджуваних. Автор також отримав позитивні і в більшості своїй значущі кореляції між шкалами «сенсу» (опитувальник «Сенсожиттєвих орієнтацій») і шкалами, діагностуючими основні компоненти нашої теоретичної концепції (опитувальник «ЭЛУ Плюс»), що є підтвердженням зв'язку між поняттями «сенс» і «егоїзм», отриманого в дослідженнях ESM. «Союз» між поняттями «сенс» і «егоїзм» може принести незвичайні і цікаві плоди в екзистенційній філософії, психології і психотерапії, істотно змінити науковий ландшафт в даній області знання і консультативній практиці.

Позитивні взаємозв'язки, що існують між поняттями, що раніше нерідко протиставлялися один одному подібно «доброму» і «злу» (егоїзмом і альтруїзмом,

сенсом і егоїзмом, нарешті, між іншими шкалами авторських анкет), спростовують можливість застосування бінарного мислення в душі «або-або» стосовно до теми проведеного дослідження. Включеність в індивідуальний потенціал компонентів вищого рівня обох систем ЛОКС (дуалістичної за своєю природою) передбачає подолання бінарного мислення, заснованого на взаємовиключеннях. Разом з тим, не виключено, що даний кореляційний зв'язок свідчить про наявність не бінарного мислення, а системного комплексу типу альтруїстичного егоїзму, що також потребує нового переосмислення цих даних. Ми згодні з цими положеннями пошукувача. Більше того, потрібна нова методологія дослідження подібних системних комплексів, а в межах проведеного дослідження – постановка проблеми оновлення такої діалектичної системної методології.

П'ятий розділ **«Методики посилення життєвого потенціалу»** присвячений вирішенню шостого завдання і аналізу даних у двох додатково проведених експериментах. Так, у 2011 році автором дисертації було розроблено «Евдемонічний Тренінг» (ЕТ), заснований на класичних і сучасних ідеях евдемонії. Мета ЕТ полягає в тому, щоб допомогти кожному учаснику увійти в контакт зі своїм «справжнім внутрішнім Я», своїм «життєвим потенціалом», «деймоном», а також дослідити основні аспекти власного життя (робота, проведення дозвілля, стан здоров'я, взаємозв'язки, минулі вибори і майбутні перспективи) з подібної точки зору.

Накопичувана статистика ЕТ, який щорічно проводиться автором, демонструє загальні, невідомі раніше закономірності виявлення і продуктивної реалізації унікального внутрішнього потенціалу деякими учасниками. Так, до їх числа відноситься віковий діапазон, термін попередньої професійної реалізації, віднесеність потенціалу, що відкрився, до раніше вибраної професійної діяльності в її новому різновиді, прояв непомітних раніше (латентних) якостей і властивостей особистості в специфічній активності.

Автор дисертації також підготував систему психологічного консультування і подальшої самотерапії (Терапія Особистісною Унікальністю – ЛУТ), в якій індивід прагне увійти в контакт зі своїм внутрішнім потенціалом як «ідеальною» частиною себе. З точки зору даної концепції, соціальні ролі, які індивіду доводиться грати в сучасному динамічному світі, не тільки численні, але і нерідко суперечать одна одній. В той час, як Особистісна Унікальність «єдина» й «ідеальна», а значить, завжди представляє внутрішній острівець стабільності незалежно від умов навколишнього середовища.

Якщо у індивіда вже сформувалося внутрішнє відчуття власної Особистісної Унікальності (наприклад, в ході Евдемонічного Тренінгу, розглянутого вище), то воно як раз і буде особливо (за контрастом) посилюватися в періоди неприємностей, пов'язаних із зовнішнім світом. Тим самим, у людини завжди буде можливість сховатися в затишному «притулку» і відновити свою душевну рівновагу. Якщо в навколишньому середовищі різко підвищується рівень «негативної складності», індивід вчиться в захисних цілях швидко переходити від неї до внутрішньої «позитивної простоти». Автор наводить приклади

самореалізації деяких учасників, які пройшли Евдемонічний Тренінг, а також зразки психотерапевтичної роботи з використанням технік ЛУТ.

Ним робиться висновок, що прийоми ЛУТ при їх регулярному використанні дозволяють пацієнтові значно зменшити шкідливу дію зовнішніх обставин (катастроф) в зв'язку з перенесенням фокусування на свою внутрішню «ідеальну» частину, яка не зазнала дистресу. Зміни у внутрішньому стані приводять до поступового зникнення наявних симптомів, правильних життєвих виборів (професії тощо), що супроводжується зростанням суб'єктивного благополуччя.

У кінцевих висновках за результатами дослідження наводяться узагальнюючі дані щодо виконаної роботи, намічаються перспективи подальших розробок в області розвитку і реалізації життєвого потенціалу суб'єкту. В **додатках** наводяться експериментальні методики автора (опитувальники і анкети) з інструкціями до них.

Отже, слід констатувати, що формально виконані всі завдання дослідження, отримані більш менш значущі висновки в межах авторського бачення проблеми.

Проте не можемо не висловити цілу низку зауважень, в тому числі і принципових.

1. Головне поняття дисертації, поставлене в її назві - «життєвий потенціал суб'єкта» – в тексті роботи суттєво варіюється і виступає то як власне «життєвий потенціал», то як «людський потенціал», то як «індивідуальний потенціал», то як «унікальний потенціал», то як «особистісний потенціал», то як «власний внутрішній потенціал» тощо, внаслідок чого в кінці дослідження від строгого наукового поняття, поставленого в назві дисертації, з певними науковими очікуваннями в його поглибленому розумінні, залишилася недостатньо визначена, майже художня метафора, яка отримала недостатньо строгу наукову характеристику. Тому зрозуміло, що наукові висновки пошукувача визивають численні запитання.

2. Наведене на сторінці 8 робоче поняття життєвого потенціалу суб'єкту як «суми потенціалів (організму, індивіда, особистості, індивідуальності), що актуалізуються на відповідних етапах розвитку людини», не отримало далі свого системного розкриття (сума – не система!), до того ж воно не є повним, а начебто сформульоване в останню мить, внаслідок чого саме дослідження фактично обійшлося без нього. Проте системний ресурс цього положення, що методологічно більш повно сформульований у роботах О.М.Ткаченка, міг б бути надзвичайно корисним для пояснення основних положень дисертації Л.З.Левіта. Саме до цього визначення у його системному значенні ми будемо звертатися, щоб зрозуміти і пояснити надто ускладнену автором проблему.

3. На жаль, пошукувач не усвідомив повною мірою тієї очевидної обставини, що розвинутий життєвий потенціал суб'єкта концентрується в особистості, яка має певну психологічну структуру системно пов'язаних властивостей і функцій, що існують у певних ритмах розвитку та реалізації (про що свідчить сама назва роботи, але цей момент зовсім не розкритий пошукувачем). Автор же фактично використовує лише окремі аспекти життєвого потенціалу суб'єкта, не розкриваючи його ані в необхідній життєвій повноті (на всіх рівнях - особистості, індивіда,

організму, а також соціальності та індивідуальності), ані в повноті структурного особистісного змісту потенціалу, ані в повноті видів активності людини як суб'єкта. Не виявлені закономірності розвитку і реалізації життєвого потенціалу як системного утворення. Цього б не сталося, якби в поле теоретичного аналізу та синтезу пошукувача потрапили наукові праці таких українських психологів, як І.П.Маноха (з її теорією потенціальності психіки), Е.О.Помиткін (з його поглядами на розвиток духовного потенціалу особистості), фундаментальні положення про особистість Г.С.Костюка (зокрема про змістовний, мотиваційний та операційний аспекти життєвого потенціалу), С.Д.Максименка (про структуру особистості та роль нужди і любові в її розвитку та функціонуванні) тощо.

4. Сумнівними вважаємо погляди пошукувача на егоїзм, який начебто «зробив триумфальну кар'єру за останні три-чотири століття» і тісно пов'язаний за Л.З.Левітом із життєвим потенціалом і щастям людини. Ми не можемо погодитися з цим поглядом автора повною мірою. Воно є вірним, на наш погляд, лише на організаційному та близькому до нього індивідуальному рівнях психічної регуляції. Підкреслимо, що дане поняття може бути поширене лише на нижчі рівні індивідуальної психічної регуляції організму. Але при системному розумінні ці рівні тісно пов'язані із соціальними чинниками і можуть розглядатися окремо лише як певна дослідницька абстракція. Так вже в ситуації любові між матір'ю та дитиною, між закоханими егоїзм поєднується, інтегрується із сімейним, подружнім альтруїзмом. А більш складні групові стосунки вимагають формування нових більш складних форм альтруїстизованої «егоїстичної» поведінки. Пошукувач звертається до імені Л.С.Виготського, теорія якого начебто підтримує його погляди на роль егоїзму в життєвому потенціалі і щасті. Але культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій наскрізь соціальна, соціокультурна. Так, Л.С.Виготський підкреслює соціальність вже новонародженої дитини як її потенційну властивість ще на початку розгортання процесу соціалізації (!). А його закони соціалізації, опосередкування, інтеріоризації, поняття соціальної ситуації розвитку і зони найближчого розвитку є наскрізно соціальними, альтруїстичними. Л.С.Виготський таким чином, говорячи про соціальність вже новонародженої дитини, акцентує цей момент проблеми розвитку вищих психічних функцій. І введення пошукувачем двосистемності в його особистісно орієнтовану концепцію щастя (ЛОКС) не може виступати продовженням теорії Л.С.Виготського саме через відсутність в ній належних соціокультурних чинників. Інша справа, якщо б мова шла про дві підсистеми більш складної і повноцінної системи - за Л.С.Виготським і О.М.Ткаченком.

За егоїзмом, що панує у поведінці людини, марно закріпилася негативна, руйнівна роль. Саме пануючий егоїзм визначав трагічні сторінки історії людської цивілізації і долі мільйонів людей. Л.З.Левіт мав шанси концептуально більш тісно і системно поєднати егоїзм з альтруїзмом в тому місці дисертації, коли згадує положення Г.Сельє про альтруїстичний егоїзм (егоїстичний альтруїзм), але не скористався повноцінно цим шансом і тому його міркування про виняткову роль егоїзму як чинника життєвого потенціалу і щастя людини є кроком назад. В наших дослідженнях вітчизняних теорій особистості на першому місці у контент-

частотній характеристиці визначень особистості стоїть саме соціальність (альтруїзм), а індивідуальність (вищий егоїзм) значно поступається цій властивості. Можна сказати й інакше, словами того ж О.М.Ткаченка, про роль егоїзму як провідного фактору поведінки лише на організменому рівні психічної регуляції (на індивідному рівні вже з'являється відчутний соціокультурний змістовно-операційний пласт життєвого потенціалу), але не на особистісному рівні, для якого властивий найвищий творчий соціокультурний тип життєвого потенціалу людини, суб'єкта. Системний підхід до життєвого потенціалу суб'єкта передбачає врахування егоїзму та альтруїзму в їх системній узгодженості як у формі врівноваження, так і у формі опонування одне одного на засадах діалектичної єдності та боротьби в різних ситуаціях життя.

5. На жаль, повторимо це, пошукувач ніде не подає чіткої системної характеристики життєвого потенціалу (хоча знає про класичні критерії системності), через що проголошений ним на початку роботи системний підхід залишається декларацією, і фактично підмінюється фрагментарним, еклектичним підходом. Системна характеристика життєвого потенціалу вимагає чіткого уявлення про його структуру, взаємозв'язки, ієрархію, функції, замість чого пропонується несподіване положення фактично про пан-егоїзм, про вищий егоїзм, який має відношення, як про це сказано вище, лише до певного, передусім організменого рівня життєвого потенціалу як системи, до індивідуальності тощо. Але автор не робить цього, здійснюючи незрозумілу підстановку понять потенціалу, щастя егоїзмом тощо. Неправомірне поширення егоїзму на розуміння життєвого потенціалу можна сприймати також як неприпустиму біологізацію життєвого потенціалу, який дійсно має багатоаспектну системну характеристику.

6. Однобічним сприймається при ознайомленні з текстом дисертації розуміння пошукувачем щастя - в його зв'язку з егоїзмом. Автором слід було б згадати розуміння цього явища видатними мислителями, зокрема такими, як Гегель і Гете. Так, Гегель стверджував, що «Таємниця щастя полягає у здатності виходити за межі кола свого «я», тобто долати егоїзм. А Гете прямо вказував, що «егоїзм і задрощі свідчать про незрілість або перезрілість психіки, вони постають як два демони зла...» Повторимо, що здоровий глузд, наукові дані та історія цивілізації переконливо свідчать про трагічні наслідки домінування індивідуального, групового, класового, державного егоїзму – такі як міжособистісні і групові конфлікти, криваві революції і війни, злидні і тероризм тощо. Особливо відзначилося в цьому плані ХХ століття з його двома світовими війнами і соціальними катастрофами, потенційними можливостями самознищення людства в термоядерній бійні. А ХХІ століття загрожує вже глобальними проявами радикального релігійного егоїзму у формі тероризму тощо. І в цей момент говорити про вищі форми егоїзму, про його «тріумфальну кар'єру» означає свідоме самозаплутування, прикрите науковими дослідженнями. На противагу цьому в межах системного підходу егоїзм та альтруїзм мали б зайняти своє правомірне місце і мати своє адекватне смислове значення у порівневій характеристиці психічної регуляції поведінки.

7. Разом з тим, ми підтримуємо суть психотерапевтичних методик Л.З.Левіта, але в іншому системному методологічному контексті, конкретно в контексті вже згаданого робочого визначення життєвого потенціалу суб'єкта. Адже функціонування, розвиток і реалізація цього потенціалу на особистісному (більш альтруїстичному) рівні вимагає значно більшої мобілізації і напруження життєвих сил, ніж на природному організменому (егоїстичному) рівні. Більш високий особистісний рівень психічної регуляції поведінки в умовах роботи в соціумі значно вірогідніше пов'язаний зі стресами, виснаженням, навіть з емоційним вигоранням, про що йдеться у дисертації. Тому сам суб'єкт профілактично доцільно знижує рівень своєї психічної регуляції з напруженого особистісного до більш релаксованого індивідного та організменого рівня (іноді – сумнівними засобами, приміром, за допомогою алкоголю, табакокуріння, наркотиків тощо). Або це штучно робить психотерапевт, щоб надати можливість «відпочити, оздоровитися» суб'єктові на організменому егоїстичному рівні, тобто більш природному для нього «автоматичному» рівні функціонування інстинктів, рефлексів, навичок. Зрозуміло, що це навмисно спрощене нами пояснення сутності того, що відбувається. Але ми неодноразово стикалися саме з цим у своїй психологічній практиці.

8. Потребують методологічного перегляду, переінтерпретації та уточнення у вище наведеному контексті деякі кореляційні і факторні дані, отримані при статистичній обробці кількісних параметрів експериментальних досліджень, оскільки мова йдеться не про простий зв'язок між кількісними показниками окремих властивостей життєвого потенціалу суб'єкта (тих же самих егоїзму та альтруїзму), а про складні комплекси властивостей. Для цього необхідне залучення додаткових експертів із методології математичної статистики складних системних явищ. Про необхідність цього свідчить та обставина, що у загальній характеристиці роботи у пункті «Методологічні і теоретичні основи дослідження» автором формально наводиться перелік із десяти (!) принципів, основних положень, базових уявлень, теорій тощо (с. 10-12). Але у запропонованій пошукувачем концепції цей перелік не інтегрується належним чином, не піддаються глибокому аналізу і синтезу методологічні засади дослідження, цьому не присвячений окремий параграф дисертації. Цей момент має бути поглиблений і, як це не парадоксально, він не може бути оцінений опонентом ні в якому разі лише як негативний.

Як вже зрозуміло, висловлюючи вищесказані зауваження, офіційний опонент неоднозначно оцінює докторську дисертацію Л.З.Левіта. Так, значна частина цього дослідження виражає факт загрозливого зростання у психології кількості робіт з так званим надто абстрактним саєнтизмом, котрий здатний довести вірність будь-якого дослідження складних абстрактних психологічних проблем, для розв'язання яких ще не створена відповідна методологія. При цьому авторська методологія пошукувача і відповідний методологічний потенціал опонентів (які раптово стикаються з проблемою оцінки подібних робіт) явно недостатній для пошуку складної істини. Останнє стосується не тільки психології, але й більш точних наук. Відомий прецедент відбувся в першій половині ХХ століття, коли на основі теорії відносності та інших наукових ідей була створена

квантова, а пізніше - атомна фізика, побудована атомна зброя, можливості якої однак перевершили потреби історичного моменту, пов'язаного тоді з боротьбою з нацизмом. Після цього сам А.Ейнштейн виступив проти загрози глобального самознищення через застосування термоядерної зброї. Подібна ситуація з'являється і у психології, зокрема як і в даному випадку з докторською дисертацією Л.З.Левіта. Тому ми вважаємо його роботу важливою в науковому відношенні як своєрідне попередження для спеціалістів і в цьому бачимо її цінність. Сучасна психологія має певні обмеження у розв'язанні складних проблем, що є однією з причин її кризи, і подібні дослідження допомагають краще усвідомити ці обмеження.

Отже, дисертантом представлено оригінальне, хоча і дещо парадоксальне, теоретичне узагальнення поставленої проблеми розвитку і реалізації життєвого потенціалу суб'єкта, запропоновані концепція і практичні засоби розв'язанні специфічних питань, які апробовані та впроваджені на належному рівні. Автореферат відображає зміст дисертації, який апробований і презентований у достатній кількості виступів на конференціях, у наукових публікаціях – монографіях, посібниках та статтях. Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена авторським методологічним обґрунтуванням основних положень, використанням адекватних завданням методів, апробацією результатів. Дослідження має незаперечну перспективу, яку ми вбачаємо, зокрема і в перевірці висунутих опонентами зауважень як нових аспектів продовження проведеної пошукувачем роботи.

Враховуючи усі висловлені оціночні міркування щодо новизни, теоретичної та практичної значущості, перспективності дослідження **«Психологія розвитку й реалізації життєвого потенціалу суб'єкта»**, його відповідність вимогам ДАК України до докторських дисертацій, вважаємо, що його автор Леонід Зигфрідович Левіт має в своїй роботі певні переваги, відповідно до яких її можна оцінити більше позитивно, ніж негативно, а тому її авторові може бути присвоєний науковий ступінь доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології.

Офіційний опонент – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу психології праці Інституту педагогічної освіти та освіти дорослих НАПН України Рибалка В.В.

Власноручний підпис *Рибалки В.В.*
СТВЕРДЖУЮ:
Зав. відділом кадрів
Інституту педагогічної освіти і
освіти дорослих НАПН України
Добчук О.В.